

TÛSÎ, Şerefeddin

da günümüz matematiğinde mevcut olan varlık teorisinin benzeri bir yorum görülmektedir. Yine Tûsî her denklem tipi için mümkün görülen çözümleri tek tek araştırırken modern matematikte ilk defa Pierre de Fermat (ö. 1665) tarafından kullanılan “minima” ve “maxima” anlayışına ve Newton metodu denilen yaklaştırma yöntemine benzer bir tavır sergilemiştir (*Encyclopedia of the History*, II, 362-369; *DİA*, VII, 198; Houzel, s. 243-244, 254-261; daha fazla bilgi ve denklemlerin çözümü için bk. *DSB*, XIII, 515-516; Rüşdî Râşid, *el-Cebr*, s. 26-35, 39-58).

Tûsî, astronomi alanında da önemli bir âlim olup düz (musattah) usturlaptan farklı şekilde kendisinin icat ettiği asâ tarzındaki doğrusal usturlap (usturlâb-ı hattî) bilim tarihinde “asâ-yı Tûsî” adıyla bilinir. *Risâle fi'l-usturlâbi'l-ḥattî* adlı eserinde yapımı ve kullanımı hakkında bilgi verdiği bu usturlap öğrencisi İbn Yûnus tarafından geliştirilmiş olup Topkapı Sarayı'ndaki nüshalar buna aittir. Tûsî'nin bu usturlapla ilgili olarak ortaya koyduğu esasları Hasan b. Ali el-Merrâküşî taklit ve tasvir etmiştir. Yıldızların yüksekliğini, zamanı ve kible istikametini tesbit için yapılacak astronomi gözlemlerinde kullanılan bu aletin basit, ucuz ve diğer usturlaplardan daha az kusurlu olması amaçlanmıştır.

Eserleri. 1. *el-Mu'âdelât*. Tûsî'nin bu önemli eseri meçhul bir kişinin ihtisar ettiği şekliyle günümüze ulaşmıştır. Tûsî'nin aynı konudaki *Risâle fi'l-ḥaṭṭeyn el-lezeyn yaqrûbân ve lâ yeltaqiyân* adlı eserinin muhtevasıyla karşılaştırıldığında yapılan özetlemenin boyutu anlaşılabilir. İki eserin de çoğu zaman aynı şekilleri, hatta aynı cümle ve tabirleri içermesi gerek şekiller gerekse denklemlerle ilgili hususlarda bir kısaltmaya gidilmediğini, yalnızca Tûsî'nin denklemlerin sayısal çözümünü için koyduğu cetvellerin çıkarıldığını göstermektedir. Ancak VII. (XIII.) yüzyılın sonlarından önce yapıldığı anlaşılan bu özetleme metnin anlaşılmasını güçleştirmiştir. Tûsî'nin İslâm cebirinin en geniş çalışmalarından biri olan bu eserin giriş yazmadan hemen şekillere geçmesinden meçhul kişinin eserden önsözünü çıkardığı sonucuna varılabilir. Kitapta koni kesitleriyle ilgili ön bilgiler ve denklemlerin tasnifinden sonra ilk bölümde ikinci dereceden on iki, üçüncü dereceden sekiz, ikinci bölümde üçüncü dereceden beş denklemin çözümüne yer verilmiştir. Rüşdî Râşid, çeşitli nüshalarına dayanarak eserin ve müellifin diğer iki risâlesinin edisyon kritiğini yaparak tercümesiyle birlik-

te *Sharaf al-Din al-Tûsî: Oeuvres mathématiques, algèbre et géométrie au XII. siècle* adıyla neşretmiş (I-II, Paris 1986), bu neşir, Nikûlâ Fâris tarafından *el-Cebr ve'l-hendese fi'l-karnî's-şânî 'aşer: Mü'ellefâtü Şerefiddin et-Tûsî* adıyla Arapça'ya çevrilmiştir (Beirut 1998). 2. *Risâle fi'l-ḥaṭṭeyn ellezeyn yaqrûbân ve lâ yeltaqiyân*. Nasîrüddîn-i Tûsî'nin *et-Tezkire*'sinin Nizâmeddin en-Nisâbüri'ye ait şerhiyle birlikte bir mecmua içinde Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Ayasofya, nr. 2646) kayıtlı bir nüshası mevcut olup Rüşdî Râşid tarafından *el-Mu'âdelât*'in sonunda yayımlanmıştır (s. 683-688). 3. *Risâle bu'îşe bihâ ilâ mürâsil lehû yûd'â Şemsüddin* (*Risâle fi 'ameli mes'elethin hendesiyye*). Columbia Üniversitesi (Smith, Or., nr. 45, vr. 29-35) ve Leiden (Or., nr. 14, vr. 323-326) kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunan bu risâleyi de Rüşdî Râşid *el-Mu'âdelât*'in sonunda neşretmiştir (s. 691-697). 4. *Risâle fi'l-usturlâbi'l-ḥattî*. British Museum'da (Or., nr. 5479) ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (III. Ahmed, nr. 3342/6, 3494/2) nüshaları vardır. Astronomi bilgini Hasan b. Ali el-Merrâküşî'nin bu usturlabın tanım ve tasviriyile ilgili metni R. Carra de Vaux tarafından Fransızca tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır (“L'astrolabe linéaire ou bâton d'al-Toussi”, *JA*, XI. seri, V [1895], s. 464-516).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Kırtî, *İḥbârü'l-'ulemâ'*, s. 426; İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ'*, Kahire 1299/1882, II, 182, 191; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 314; VI, 52-53; Sübkî, *Tabakât* (Tanâhî), VIII, 386; Sarton, *Introduction*, II/2, s. 622-623; Brockelmann, *GAL*, I, 622; *Suppl.*, I, 858-859; Karatay, *Arapça Yazmalar*, III, 782, 784; Kadri Hâfız Tükân, *Türâşü'l-'Arabî'l-'ilmî fi'r-riyâziyyât ve'l-felek*, Beirut, ts. (Dârü'ş-şark), s. 375, 406; Adel Anbouba, “al-Tûsî, Sharaf al-Dîn”, *DSB*, XIII, 514-517; Zirikî, *el-A'âm* (Fethullah), VII, 257; Ebül-Kâsim Kurbânî, *Zindegînâme-i Riyâzîdânân-ı Devre-i İslâmî*, Tahran 1365 hş., s. 277-281; Ahmed Selîm Saîdân, *Târîhu 'ilmî'l-cebr fi'l-'âlemi'l-'Arabî*, Küveyt 1406/1986, s. 383-386; D. A. King, *Islamic Astronomical Instruments*, London 1987, I, 6; II, 55; Rüşdî Râşid, *Târîhu'r-riyâziyyâtî'l-'Arabîyye beyne'l-cebr ve'l-ḥisâb* (trc. Hüseyin Zeynüddin), Beirut 1989, s. 173-231; a.mlf., “Algebra”, *Encyclopedia of the History of Arabic Science* (ed. Roshdi Rashed), London 1996, II, 362-375; a.mlf., *el-Cebr ve'l-hendese fi'l-karnî's-şânî 'aşer: Mü'ellefâtü Şerefiddin et-Tûsî* (trc. Nikûlâ Fâris), Beirut 1998, s. 17-78; Nicolas Farès, “Le calcul du maximum et la ‘Dérivée’ selon Sharaf al-Din al-Tûsî”, *Arabic Sciences and Philosophy*, V/2, Cambridge 1995, s. 219-237; Christian Houzel, “Sharaf al-Din al-Tûsî et le polygone de Newton”, a.e., s. 239-262; W. Hartner, “Asturlâb”, *EI²* (Ing.), I, 727; İhsan Fazlıoğlu, “Cebir”, *DİA*, VII, 198.

AHMET ÖZEL

TÛTİNÂME

(طوطی نامه)

Hikâye türündeki Sanskritçe *Çukasaptâ* adlı eserin Ziyâeddin Nahşebî (ö. 751/1350 [?]) tarafından yapılan Farsça tercümesi (bk. NAHŞEBÎ, Ziyâeddin).

TUTUŞ

(ö. 488/1095)

Suriye Selçuklu Devleti'nin kurucusu ve ilk hükümdarı (1079-1095).

Ramazan 458'de (Ağustos 1066) doğdu (İbn Hallikân, I, 295); 454 (1062) yılında doğduğu da rivayet edilir (*İA*, XII/2, s. 134). Sultan Alparslan'ın oğlu ve Melikşah'ın kardeşidir. Melikşah, büyük emirlerinden Atsız b. Uvak'ın Fâtımiler karşısında Kahire'de bozguna uğradığı ve öldürüldüğü haberini alınca o sırada Gence'de bulunan Tutuş'u bölgedeki fetihleri tamamlaması için Suriye'ye gönderdi; bölgeyi 470 veya 471'de (1077 veya 1078) ona iktâ etti. Ayrıca Ukayfîler'den Musul Hükümdarı Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'i yardımcı olarak görevlendirdi. Tutuş, Diyarbakir bölgesine geldiğinde birçok emir kendisine katıldı. Burada Atsız'ın öldürülmeyip Suriye'ye döndüğünü öğrenen Tutuş durumu Melikşah'a bildirdi. Melikşah, Suriye bölgesinin Atsız'ın hâkimiyetinde kalmasını ve kendisinin Mirdâsiler'e ait Halep'e yönelmesini emretti. Tutuş, Menbic'i alarak Halep'e kadar gitti ve şehri kuşattı, fakat ele geçiremedi. 470 (1077-78) ve 471 (1078-79) yıllarında sürekli Fâtımî baskısıyla karşılaşan Atsız, Dimaşk'ı Fâtımiler'e karşı savunamayacağını anlayınca hizmetine gireceğini bildirerek Tutuş'tan yardım istedi. Tutuş'un Atsız'a yardıma geldiğini öğrenen Fâtımî ordusu kumandanı Nasrûddeve el-Cüyûşî, Mısır'a dönmek zorunda kaldı. Tutuş, kendisini şehir dışında değil surlar önünde karşılayan Atsız'ı mâzeret bildirmesine rağmen yayının kışıyla boğdurdu, kardeşini de öldürttü. 471'de (1079) Dimaşk'a giren Tutuş, Atsız'ın hâkimiyetindeki Kudüs, Dimaşk, Akkâ, Gûr, Trablusşam, Yafa, Arîş, Taberiye gibi şehirleri ele geçirip Suriye Selçuklu Devleti'nin temellerini attı; İbn Asâkir ise Dimaşk'a 472'de (1079) girdiğini kaydeder. Ardından Tar-tûs'u ve Sayda'yı zaptetti.

Tutuş, Kuzey Suriye'de geniş bir alana yayılma istidadı gösteren Şerefüddeve Müslim b. Kureyş karşısında başarılı olmadı; Halep ve diğer bazı şehirleri ona bırakmak zorunda kaldı. Bu sırada Anadolu Selçuklu Sultanı I. Süleyman Şah'ın Antakya'yı zaptetmesi Müslim ve Tutuş'u endişeye sevketti. Müslim, Antakya'dan aldığı yıllık 30.000 dinar vergiyi Süleyman Şah'tan da almak isteyince çıkan savaşta yenilerek öldürüldü. Süleyman Şah'ın Halep'i ele geçirmeye kalkışması üzerine şehrin hâkimi Şerif Ebû Ali Hasan b. Hibetulah el-Huteytî, Tutuş'u Halep'e davet etti ve şehri ona teslim edeceğini söyledi. Bunu kabul eden Tutuş ile Süleyman Şah arasındaki savaşı Artuk Bey'in yardımıyla Tutuş kazandı. Süleyman Şah esir düşmek istemediğinden intihar etti; diğer bir rivayete göre ise savaş meydanında öldürüldü. Böylece Tutuş, Kuzey Suriye'nin tek hâkimi oldu. Ardından kendisini davet eden İbnü'l-Huteytî'nin sözünde durmadığını görünce şehri bir müddet kuşattıktan sonra ele geçirdi (11 Temmuz 1086); fakat iç kaleyi alamadı. Bir süre sonra Artuk Bey ile birlikte Dimaşk'a çekildi. Sultan Melikşah, Süleyman Şah'ın ölümünden dolayı üzülen Tutuş'a bir mektup göndererek kızgınlığını bildirdi. Tutuş, İbnü'l-Huteytî'nin davetiyle Halep'i teslim almak için gelen Melikşah'ın ordusunun yorgun olduğunu ve hücum edildiği takdirde galip gelineceğini söyleyen Artuk Bey'in teklifini kabul etmedi, böylece Melikşah'a bağlılığını ortaya koydu. Melikşah, Kasımüddeve Aksungur'u Halep'e, Yağısyan'ı Antakya'ya, Bozan'ı da Urfa'ya vali tayin edip idarelerini merkeze bağladı; böylece Tutuş'un buralara hâkim olmasını engelledi.

Tutuş, Fâtımîler'in Filistin ve Suriye'deki bazı şehir ve kaleleri işgal etmesi üzerine Melikşah'tan yardım istedi (482/1089). Ertesi yıl Afşin, Yağısyan ve Bozan'ın yardımıyla Humus'u ele geçirdikten sonra Amârâoğulları'nın elindeki Trablusşam'ı kuşattı. Bu sırada şehrin hâkimi olan İbn Amâr, Tutuş'un kumandanlarını çeşitli vadelerle kendi tarafına çekmek istedi, aynı teklifi Aksungur'a da yaptı. Tutuş, Aksungur'un kuşatma aleyhindeki sözlerini işitince oğullarından birini Melikşah'a göndererek onu şikâyet etti ve kuşatmaya son verip Dimaşk'a dönmek zorunda kaldı. Melikşah'ın 24 Ramazan 485'te (28 Ekim 1092) Bağdat'ı ziyareti vesilesiyle Süleyman Şah'ın ölümünden dolayı aralarındaki dargınlığı ortadan kaldırmak için Bağdat'a hareket etti. Hit kasabasına ulaştı-

ğında Melikşah'ın ölüm haberini alınca hükümdarlığını ilân etti (Kasım 1092) ve Selçuklu tahtını ele geçirmek amacıyla Dimaşk'a döndü. Dimaşk'ta büyük bir ordu hazırlayıp Aksungur'un vali olduğu Halep'e yürüdü. Tek başına Tutuş'la başa çıkamayacağını bilen Aksungur onunla anlaşmayı tercih etti. Ayrıca Antakya hâkimi Yağısyan ile Urfa ve Harran hâkimi Bozan'a haber gönderip Melikşah'ın oğulları arasındaki mücadele sonuçlanıncaya kadar Tutuş'a itaat etmelerini istedi; onlar da beldelelerinde hutbeyi Tutuş adına okuttular. Bu katılmalarla güçlenen Tutuş, Rahbe üzerine yürüdü ve 486 Muharreminde (Şubat 1093) halka eman verip şehre girdi; Büyük Selçuklu sultanı sıfatıyla adına hutbe okuttu. Rakka ve Habur yörelerini aynı şekilde aldı; buralara kendi muhafızlarını tayin ederek yoluna devam etti. Nusaybin surlarının bir kısmını tahrip ettirdi ve içeri girmeyi başardı. Bazı Arap emirleriyle 2000 kişiyi öldürttü; halkı ağır cezalara çarptırdı ve her tarafı yağmalattı (Safer 486 / Mart 1093).

Nusaybin'i Muhammed b. Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'e teslim eden Tutuş Musul'a yöneldi; ancak bir süre sonra halası Safiyye Hatun'un yeni kocası İbrâhim b. Kureyş şehri ele geçirdi. Tutuş, ona yazdığı mektupta Bağdat'a geçebilmesi için yol vermesini ve hutbeyi kendi adına okutmasını istedi. İbrâhim bunu kabul etmeyince Tutuş Musul'a doğru harekete geçti. İki ordu 2 Rebiülevvel 486'da (2 Nisan 1093) Musul'a bağlı Mudayye mevkiinde karşılaştı. İbrâhim'in ordusu 30.000, Tutuş'un ordusu 10.000 askerden oluşuyordu. Her iki taraftan toplam 10.000 kişinin öldüğü bu savaştan galip çıkan Selçuklu ordusu büyük ganimet ele geçirdi. İbrâhim ve ileri gelen Arap emirleri öldürüldü. Ardından Tutuş Musul'a girdi; Halası Safiyye Hatun ile oğlu Ali'yi buraya vekil tayin etti. Sultan Melikşah'tan sonra saltanat davasında Aksungur, Bozan, Tuğtegin ve Yağısyan'ın desteğiyle Tutuş, Büyük Selçuklu sultanı sıfatıyla Bağdat'ta adına hutbe okunması için Halife Muktedî-Biemrillâh'a elçi gönderdi. Halife Muktedî elçiye Bağdat'ta Tutuş adına hutbe okutulması için gerekli şartların henüz gerçekleşmediğini, Tutuş'un İsfahan'daki hazineleri ele geçirerek bütün İslâm dünyasına hükümrân olması ve Melikşah'ın oğullarından muhalefet edecek hiç kimsenin kalmaması halinde teklifini yerine getirebileceğini bildirdi ve kulluk sınırını aşmaması konusunda kendisini sert biçimde

uyardı. Tutuş'un buna tepki göstermediği anlaşılmaktadır.

Tutuş, Benî Cehîr'den Ebü'l-Hasan İbnü'l-Kâfî'nin hâkimiyetindeki el-Cezîre ile Mervânîler'in elindeki Diyarbekir bölgesine yöneldi. Diyarbekir, Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu Devleti topraklarına katılmış ve çeşitli Türk emirlerine iktâ edilmişti. Melikşah'ın ölümünün ardından Meyyâfârikin (Silvan) şehri ileri gelenleri oğlu Berkayaruk'a haber göndererek kendisinden başka kimseyi istemediklerini bildirdiler. Ancak Berkayaruk saltanat mücadelesi yüzünden fırsat bulup gidemedi. Meyyâfârikin ileri gelenleri Berkayaruk'un gelmemesi üzerine o sırada Nusaybin'de bulunan Tutuş'a bir heyet yolladılar. Heyet üyeleri Tutuş'a Berkayaruk adına kimse gelmediği için Melikşah'ın kardeşi olarak kendisini beklediklerini söylediler. Bu davetin ardından Diyarbekir'e yönelen Tutuş, Cehîroğulları'ndan Ebü'l-Hasan'ın elindeki el-Cezîre ile Âmid'i işgal etti; Ebü'l-Hasan'a da Nusaybin'i verdi. Daha sonra Meyyâfârikin üzerine yürüdü ve şehrin hâkimi Nâsırüddeve Mansûr'a haber göndererek şehrin teslim edilmesini istedi. Nâsırüddeve Mansûr, Meyyâfârikin'i terketmek zorunda kaldı (12 Rebiülevvel 486 / 12 Nisan 1093). Tutuş şehrin idaresini eski Mervânî vezirlerinden Ebû Tâhir İbnü'l-Enbârî'ye verdi. Sincar ve Musul'a yeni valiler tayin etti.

Azerbaycan'a doğru ilerlemeye devam eden Tutuş'un geçtiği yerlerde halkın yol boyunca itaat arzemesi saltanat hırsını daha da arttırdı. Bu arada Berkayaruk, Rey ve Hemedan ile bu ikisi arasındaki bölgeleri işgal etmişti. Tutuş'un Büyük Selçuklu tahtına göz diktiğini ve başşehir İsfahan'a gitmek amacıyla hareket edip Tebriz'e kadar geldiğini öğrenince amcasına engel olmak için Rey yakınlarına ulaştı. İki ordu birbirine yaklaştığı sırada Aksungur, Tutuş'un halka zulmettiğini söyleyip Berkayaruk tarafına geçti; Bozan'ın da ona katılmasını sağladı. Bu hareket Tutuş'u çok zor durumda bıraktı. Aksungur ve Bozan, Tutuş'a karşı Berkayaruk'u harekete geçmeye teşvik ediyorlar, ayrıca Halep ve Urfa'ya gidebilmeleri için bir miktar kuvvet verilmesini istiyorlardı. Berkayaruk, askerle beraber Ali b. Şerefüddeve Müslim b. Kureyş ile Ukayfîler'den bir grubu onlarla birlikte gönderdi.

Ordusunu güçlendirmek amacıyla Diyarbekir'e dönen Tutuş adamlarının bir kısmını burada bırakıp Yağısyan'la bera-

TUTUŞ

ber Antakya'ya gitti. Eski Mirdâsî emirlerinden Vessâb b. Mahmûd, Benî Kilâb ve Araplar'dan derlediği kuvvetlerle Dimaşk'a geri döndü. Aksungur ve Bozan'ın Halep ve Urfa'da hutbeyi Berkjaruk adına okuttuklarını öğrenince Dimaşk'tan ayrıldı. Hama yakınlarında Yağısıyan da birlikleriyle ona katıldı. Âsi ırmağını geçip Maarretün-nu'mân civarındaki Tel Mennes Kalesi önüne ulaştı. Aksungur, Tutuş'un yaklaşması üzerine Bağdat'ta bulunan Berkjaruk'tan yardım isteyince Berkjaruk, Kürboğa ile Urfa hâkimi Bozan'a Aksungur'a yardıma gitmelerini emretti. Aynı maksatla Yûsuf b. Abak 2500 kişilik bir süvari birliğiyle Halep'e geldi. Aksungur'a katılan birliklerden haberdar olan Tutuş, Hânûte'ye ve oradan Halep'in güneydoğusundaki Nâûre'ye ulaştı. Buradan Antakya'ya geçmek için Bizâa vadisine yöneldi. Bu esnada Benî Kilâb kabilesinden Şibl b. Câmi', Mübârek b. Şibl ve Muhammed b. Zâide, Aksungur'un ordusuna katıldı. Aksungur 6000 kişilik mükemmel teçhizatlı bir orduya sahip oldu; Tutuş'un kuvveti de o kadardı. Yalnız ordudaki Araplar'ın sayısı Türkler'den daha fazlaydı. İki ordu 9 Cemâziyelevvel 487 (27 Mayıs 1094) tarihinde Halep'e yaklaşık 36 km. mesafedeki Tel Sul-tan'a (Rûyân köyü) yakın bir mevkide Nehriseb'in denilen yerde karşılaştı. Savaş devam ederken Arap askerlerinin Tutuş'a meyletmesinden korkan Aksungur onları sağ cenahtan sola, ardından merkeze nakletti, fakat başarılı olamadı. Yûsuf b. Abak'ın Tutuş'un yanına geçmesi, Bozan ve Kürboğa'nın savaşa bilfiil katılmamaları muharebenin kaderini tayin etti. Tutuş, Aksungur'a bağlı birlikleri bozguna uğrattı; Aksungur esir düştü. Tutuş huzuruna getirttiği Aksungur'un kumandanlarıyla birlikte öldürülmesini emretti (Cemâziyelevvel 487 / Mayıs 1094).

Bozan ve Kürboğa Halep'e sığınmak zorunda kaldı. Halk tarafından desteklenen iki emir şehri Tutuş'a karşı savunabilmek için Berkjaruk'tan yardım istedi. Berkjaruk'tan gelen mektupta gönderilen kuvvetlerin Musul'a ulaştığı haber veriliyordu. Tutuş da onların ardından Halep'e gelmiş ve kuşatmaya başlamıştı. Halep'teki birliklerin bir kısmı şehrin Tutuş'a teslim edilmesine karşı çıkarken bir kısmı teslim edilmesinden yanaydı. İkinci grubun desteğiyle eski Halep hâkimi Vessâb b. Mahmûd, Antakya Kapısı'ndan içeri girdi ve daha sonra şehri Tutuş'a teslim etti. Büyük kaleye hâkim olan Emîr Nûh da güvence aldıktan sonra huzura çıktı. Tutuş

esir düşen Bozan'ın boynunun vurulmasını emretti; Kürboğa ise Emîr Üner'in ricasıyla ölümden kurtuldu. Kardeşi Altuntaş ile birlikte önce Halep'te hapsedildi, ardından Humus'a götürüldü. Maarretün-nu'mân ve Lazkiye'yi Yağısıyan'a iktâ eden Tutuş, Ebû'l-Kâsım b. Bedî'i Halep'i yönetmekle görevlendirdi ve buradan ayrıldı. Harran ve Serûc'u (Surûc) teslim aldıktan sonra Urfa'ya yöneldi ve şehrin teslim edilmesini istedi. Bozan'ın hapiste olduğunu zanneden halk Tutuş'un teklifini kabul etmediyse de Bozan'ın mızrağa takılı başı kendilerine gönderilince şehri teslim ettiler. Aksungur ve Bozan gibi güçlü muhaliflerini bertaraf eden Tutuş Harran, Urfa, el-Cezîre, Diyarbekir, Ahlat, Azerbaycan ve Hemedan'a hâkim oldu. Halife Müstazhir-Billâh'a haber gönderip hutbeyi Büyüyük Selçuklu sultanı sıfatıyla kendi adına okutmasını istedi. Bu sırada Bağdat şahnesi olan Aytekin Ceb'in ısrarı ve Berkjaruk'un Tutuş karşısında yenilgiye uğradığının duyulması üzerine hutbe Tutuş adına okundu (Şevval 487 / Ekim-Kasım 1094).

Tutuş daha sonra Diyarbekir ve Meyyâfârikîn'e gitti. Ardından Bağdat'ta olduğunu zannettiği Berkjaruk'u bertaraf etmek için buradan ayrıldı. Ancak yolda onun Musul'da bulunduğunu öğrendi. Oğlu Mahmud adına mücadele eden Terken Hatun daha önce Tutuş'a bir mektup yollayarak ülkeyi birlikte yönetmeyi teklif etmiş, ülkeyi Tutuş'la birlikte yönetme konusunda anlaşmaya varmıştı. Berkjaruk'tan önce İsfahan'a ulaşmak isteyen Tutuş, Diyarbekir'den Ahlat ve Azerbaycan istikametinde yola çıktı ve Hemedan'a kadar gitti. Hemedan'da Terken Hatun ile birleşip Berkjaruk'a karşı ortak bir mücadele başlatacağı. Ancak İsfahan'dan Hemedan'a gitmek üzere yola çıkan Terken Hatun yolda hastalanınca geri döndü ve bir süre sonra öldü. Ona bağlı emirlerin bir kısmı Berkjaruk tarafına geçerken büyük çoğunluğu Tutuş'a katıldı.

Nusaybin'de bulunan Berkjaruk, Tutuş'un ileri harekâtını önleyebilmek için Dicle'yi geçti. Önce Erbil'e, oradan Sürhab b. Bedr'in beldesine yürüdü. Tutuş'un yanındaki 50.000 kişilik kuvvete karşılık Berkjaruk'un yanında sadece 1000 kişi vardı. Tutuş'un emirlerinden Ya'kûb b. Abak, Berkjaruk'a saldırdı ve onu mağlûp ederek ordugâhını yağmaladı. Berkjaruk yanında Porsuk, Gümüştegin el-Candar ve Emîr Yaruk'la Mahmûd b. Melikşah'ın hâkimiyetindeki İsfahan'a kaçmak zorunda kaldı. Terken Hatun'un ve

ondan bir ay sonra da oğlu Mahmud'un ölümüyle iki hasmından kurtulan Berkjaruk kendisine muhalefet eden emirlerin büyük bir kısmının, Tutuş'a düşman olanların tamamının desteğiyle İsfahan'a hâkim olmayı başardı. Hemedan istikametinde ilerleyen Tutuş burada Emîr-i Âhûr'un direnişiyle karşılaşınca geri döndü. Emîr-i Âhûr, Tutuş'un ağırlıklarını yağmalamak için saldırıya geçtiyse de mağlûp olarak eman dilemek zorunda kaldı ve hayatını şehri teslim etmek suretiyle kurtarabildi.

Tutuş, daha sonra Berkjaruk'un hastalığını fırsat bilerek İsfahan'a yürümek üzere hazırlıklara başladı. Emîrler, Berkjaruk'un iyileştiğinden emin olmadıkları için Tutuş'a olan düşmanlıklarını belli etmediler ve kendisini destekleyeceklerine söz verdiler. Emîr-i Âhûr, Tutuş'a erzak temin etmek için Hemedan ile İsfahan arasındaki Cerbâzekân'a gitti. Ancak Tutuş, onun Cerbâzekân'dan İsfahan'a gidişi esnasında Berkjaruk'a kendi ordusu hakkında bilgi vereceğini öğrenince Cerbâzekân'ı yağmaladı; İsfahan'a gideceği yerde güneydoğuya döndü ve Rey'i işgal etti. Tutuş'un planını muhtemelen kış ortasında erzak sağlamanın zorluğu sebebiyle değiştirmesi Berkjaruk için iyi bir fırsat oldu. Daha önce Tutuş'a destek veren emirler bu defa Berkjaruk'un yanında yer aldılar. Berkjaruk, İsfahan'daki emirler ve yanındaki az bir kuvvetle Tutuş üzerine yürüdü. Cerbâzekân'a ulaştığında çevredeki şehirlerden gelen askerlerle ordusunun sayısı 30.000'e ulaştı. Tutuş'un sert mizacı ve şehirleri acımasızca yağmalatması bütün taraftarlarını aleyhine çevirmişti. Tutuş, Rey halkının ihanetinden çekinerek 15.000 kişilik ordusuyla şehir dışına çıktı ve Rey'den 72 km. uzaklıktaki Dâşilû'da karargâh kurdu; Berkjaruk da ordusuyla buraya geldi. Bazı çarpışmalardan sonra esas savaş 17 Safer 488'de (26 Şubat 1095) başladı. Savaş devam ederken Sultan Melikşah'ın Berkjaruk'un ordusunda bulunan sancağı açılınca Tutuş'un adamları Berkjaruk'un yanına geçtiler. Pusuda bekleyen Emîr Yağısıyan savaşa girmekten vazgeçti. Tutuş daha önce öldürttüğü bir gencin babası tarafından yaralanarak yere düştü, Sungurca adlı bir emir kılıcıyla başını kesti. Berkjaruk savaşın ardından Tutuş'un adamlarına eman verildiğini duyurdu ve mağlûp orduyu cezalandırma yoluna gitmedi. Ancak ordugâhtaki bütün mallar yağmalandı, esirler daha sonra serbest bırakıldı. Tutuş'un ölümü üzerine oğlu Rıdvan, Suriye Selçukluları'

nın Halep şubasını kurdu (1095-1113). Rey savaşında babasının yanında olan diğer oğlu Dukak, Halep'e dönerek bir süre orada kaldı, daha sonra Emîr Savtegin el-Hâdim'in davetiyle Dimaşk'a gidip Suriye Selçuklularının Dimaşk şubasını tesis etti (1095-1104).

Sert mizacı Tutuş'u emirlerin ve halkın desteğinden mahrum bırakmış, Aksungur ve Bozan ondan bu sebeple ayrılmıştır. Nusaybin, Musul ve Rey gibi şehirlerde zulme varan cezalar uygulaması işgal edilen belde halkının nefretine yol açmıştır. Ayrıca taht kavgaları sırasında eline geçen fırsatları iyi kullanamamıştır. Emirlerin çıkarıcı politikaları da onun başarısızlığının sebeplerindedir. Tutuş Suriye, Filistin, Diyarbekir, el-Cezîre ve Azerbaycan'da hâkimiyet kurduktan sonra huzuru sağlamak için büyük gayret göstermiş, hem tarımsal üretimi arttırmak hem ticarî faaliyetleri geliştirmek için çalışmış, imar işleriyle ilgilenmiştir. Dimaşk'ta bir mescid (Mescidü Tutuş) yaptırmış, Sümeylâtiyye Hankahı adıyla bilinen bir hankahı tamir ettirmiştir. Bağdat'ta Dicle'nin doğu yakasındaki bir medrese ile kendisi tarafından yaptırıldığına dair bilgi bulunmayan bir hastahane (Bîmâristanü't-Tutuşî) onun adını taşımaktadır (DİA, VI, 168, 172). Tutuş ulemâya büyük saygı gösterirdi. Hanbelî fakihî Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî ondan saygı gören âlimler arasında yer alıyordu.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk* (Zekkâr), bk. İndeks; *Azîmî Tarihî: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H. 430-538* (nşr. ve trc. Ali Sevim), Ankara 1988, metin s. 23, trc. s. 29, ayrıca bk. İndeks; *Urfaî Mateos Vekayî-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (nşr. ve trc. H. D. Andreasyan), Ankara 1962, s. 181, 183-184; Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, *Vülâtü Dimaşk fil'l-ahdi's-Selcûki* (nşr. Selâhaddin el-Müneccid), Beyrut 1981, s. 18-19; İbnü'l-Ezrak el-Fârikî, *Târîhu Meyyâfârikin ve Âmid* (nşr. Bedevî Abdüllatif Avad), Kahire 1959, s. 232-235; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 76-77, 84-85; *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye* (Lugal), s. 53; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; Bûndârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), bk. İndeks; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-haleb min târihi Haleb* (nşr. Süheyl Zekkâr), Dimaşk 1418/1997, I-II, bk. İndeks; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 295-297; İzzeddin İbn Şeddâd, *el-A'lâku'l-haîre fi zikri ümerâ'i's-Şâm ve'l-Cezîre* (nşr. Sâmî ed-Dehhân), Dimaşk 1375/1956, s. 159; Reşidüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmi'u't-tevârih* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960; Münecimbâşi, *Câmiu'd-düvel: Selçuklular Tarihi* (nşr. ve trc. Ali Öngül), İzmir 2000, I, 72-73, 75-76; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, bk. İndeks; C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of Iranian World", *CHIr*, V, bk. İndeks; a.mlf., "Tu-

tush", *EP* (İng.), X, 756-757; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçuklular Tarihi*, Ankara 1983, bk. İndeks; a.mlf., "Tutuş", *İA*, XII/2, s. 134-137; Nuaymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris* (nşr. Ca'fer el-Hasenî), Kahire 1988, I, 12; II, 65-66, 153, 356; Taef Kamal el-Azhari, *The Saljuqs of Syria: During the Crusades, 463-549 A. H./1070-1154 A. D.*, Berlin 1997, s. 24-82; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Berkıyruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 28-46; a.mlf., "Büyük Selçuklu Emiri Kürboğa", *TD*, sy. 36 (2000), s. 405-422; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, Ankara 2005, s. 86-87; Coşkun Alptekin, "Aksungur", *DİA*, II, 206; Rızâ Nâzımî-yân, "Tutuş", *DMBİ*, XIV, 504-506.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

TUVEYS

(طويس)

Ebû Abdilmün'im Tuveys İsâ
b. Abdillâh el-Medenî
(ö. 92/711)

Medineli ünlü mûsikîşinas.

13 Rebülevvel 11 (8 Haziran 632) tarihinde Medine'de doğdu. "Tuveys" (tavuşçuk) ismi kendisine kadınsı davranışlarından dolayı ve aşağılayıcı anlamda verilmiş olmalıdır. Muhtemelen renkli elbiseler giymesi, saçlarını tarayıp boyaması yüzünden tüyleri renkli tavuş kuşuna benzetilmiştir. Ebû Abdilmün'im künyesi daha sonra Ebû Abdünnâim şeklinde değiştirilmiştir. Milliyeti hakkında kesin bilgi yoktur. Benî Mahzûm'un âzatlî kölesi olarak Hz. Osman'ın annesi Ervâ bint Küreyz'in hizmetinde bulundu. Sağ gözü şaşı olan ve uzağı göremeyen Tuveys'in halk arasında lânetli ve uğursuz olduğuna inanılırdı; bu sebeple "Tuveys'ten daha uğursuz" ifadesi darbimesel haline gelmiştir. Tuveys kendisinin bildirdiğine göre Hz. Peygamber'in vefat ettiği gün doğmuş, Hz. Ebû Bekir'in vefat ettiği gün süttten kesilmiş, Hz. Ömer'in vefat ettiği gün sünnet olmuş, Hz. Osman'ın şehid edildiği gün evlenmiş, Hz. Ali'nin şehid edildiği gün bir oğlu dünyaya gelmiştir. Kaynaklarda nüktedan, tatlı dilli ve zarif bir sanatkâr diye anılan Tuveys kadınsı davranışlar sergileyen bir kişiydi (muhanes). Bilhassa dört halife döneminde ortaya çıkan ve "muhanesün" denilen bu kişiler renkli elbiseler giyer, ellerine kına yakar, saçlarını boyarlardı. Tuveys bu grubun önde gelenlerindendi. Bu sebeple "Tuveys'ten daha kadınsı" şeklinde bir darbimesel yerleşmiştir. Tuveys, Muâvîye b. Ebû Süfyan'ın halifeliği döneminde Hicaz Valisi Mervân b. Hakem tarafından öldürülme korkusuyla diğer muhanesler gibi şehirden kaçtı ve Medine'nin kuzeyinde Şam

yolu üzerinde Süveydâ'ya yerleşti; hayatının sonuna kadar burada yaşadı ve burada öldü.

Tuveys mûsikîşinas olarak Hz. Osman'ın hilâfeti devrinde şöhrete ulaşmış, o dönemde Medine'ye "el-ginâû'l-mutkan" (el-ginâû'rakik) adı verilen bir mûsikî formu gelmişti. Bu formun özelliği ikân (ritim, usul) melodiye uygulanmasıdır. Medine'de bu formdaki eserleri ilk terennüm eden kişinin Tuveys olduğu söylenir. Abdullah b. Zübeyr devrinde yıkılan Kâbe'yi onarmak için gelen Rum ve İrani esirlerden şarkılar ve melodiler öğrenen Tuveys bu melodilere Arapça güfteler uyarlayarak Arapça şarkı okuma geleneğini başlatmıştır. Ayrıca hezec usulünde en başarılı sanatkâr diye bilinir. Kaynaklarda hezcede Tuveys'in, sakilde İbn Muhriz'in, remelde İbn Süreyc'in üstünde sanatkârın bulunmadığı kaydedilir. Tuveys'in çok güzel bir sesi vardı ve ilk defa Hz. Ali döneminde şarkı okumaya başlamıştı. Şarkılarını kare biçiminde bir def eşliğinde okur, başka enstrüman kullanmazdı. Sesinin güzelliğiyle övünen muğannî İbn Süreyc'in Tuveys'i dinledikten sonra bu iddiasından vazgeçtiği nakledilir. Sanatını özel toplantılarda icra eden Tuveys bilhassa Medine'nin soyluları ve ileri gelenleri tarafından himaye görmüştür. Tuveys aynı zamanda Medine'yi çok iyi bilen, Medineli ailelerin soy ve nesepleri konusunda uzman bir kişiydi. Ebân b. Osman b. Affân Medine'ye vali tayin edildiğinde onu karşılayan kişiler arasında Tuveys de vardı. Tuveys valiyi görünce onu selâmlamış ve kendisini gördüğünde şarkılar söyleyeceğine dair Allah'a söz verdiğini ifade edip elindeki defileyle şarkılar söylemeye başlamış, bundan hoşlanan Ebân, Tuveys'e kendisine kâfir olduğuna dair iddiaların ulaştığını bildirince Tuveys şahadet getirip beş vakit namaz kıldığını, oruç tuttuğunu ve hac görevini yerine getirdiğini ifade etmiş, ayrıca daha önce babaannesine hizmet ettiğini belirtmiş, bunun üzerine Ebân onu emin bir yere gönderecek hayatını kurtarmıştır.

Nüveyrî, Tuveys'in şiir konusunda da kabiliyetli olduğunu nakletmektedir. Tuveys, Evs ve Hazrec kabilelerinin İslâm'dan önceki tarihlerini, aralarında yıllarca süren savaşlar yüzünden husumetlerini çok iyi bilirdi. Bir defasında bu savaşlarla ilgili şiirler okumaya başlayınca Evsli ve Hazrecli müslümanlar birbirine girmiş ve kavga güçlükle önlenememişti. Bu olaydan sonra Tuveys'ten bu konuda şiir okuması istenmiştir. Tuveys'in mûsikideki öğrencileri Nevmetü'd-Duhâ, Delâl, Fend, Şüreyh